

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 121 2000

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Anna Williams (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-18-9

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2001

Lars Bergquist, *Swedenborgs hemlighet. Om Ordets betydelse, änglarnas liv och tjänsten hos Gud. En biografi*. Natur och Kultur. Stockholm 1999.

”Detta är en biografi, inte ett vetenskapligt verk.” Med denna obetalbara formulering börjar ambassadören Lars Bergquist sitt magnum opus om Emanuel Swedenborg. För alla som menar sig kunna skriva biografi med vetenskapliga anspråk måste uttalandet vara en styggelse, en kättersk provokation. Men Lars Bergquist envisas, så lägmäld han än är. Människokunskapen är ett bräckligt ting, tycks han mena. Humanister som tror, att vår människokunskap tillåter några pålitliga eller objektiva resultat i levnadsteckningens form är endera svårt inbiliska och naiva eller alternativt okunniga. Redan mängden av fakta och förhållanden under ett människoliv är så stor, att man måste göra ett strängt urval för att alls kunna skriva en levnadsteckning. Och ett sådant urval måste med nödvändighet bli subjektivt och godtyckligt. Att från sådana rangliga utgångspunkter skriva säker vetenskap är inte lätt. Men som konstnärlig frihandsteckning kan förstås en biografi ändå ha sitt berättigande. Om inte annat kan den inge oss illusionen att författaren har fångat en personlighet och förstått ett livsöde. Och den kan, om författaren är beläst och behärskar sitt ämne, dessutom sammanfatta mängder av vetenskaplig information. I gynnsamma fall kan den åstadkomma en helhetsbild, som ofta saknas i mer strängt vetenskapliga undersökningar.

Ungefär så får man föreställa sig, att Lars Bergquist tänkt och resonerat. Och om han tänkt på det viset, har han handlat därefter och lyckats alldeles förträffligt. I en välskriven och kunskapsrik volym (modell tegelsten på 560 sidor) har han sammanfattat stora delar av Swedenborgforskningen och därtill presenterat åtskilliga egna fynd, rön och perspektiv, som går utöver eller kompletterar vad som tidigare sagts i ämnet. Jag vet mig inte tidigare ha läst en framställning, som ger en lika fullständig och sammanhängande bild av hela den besynnerliga och gåtfulla människan Emanuel Swedenborg i alla hans roller: som naturforskare, tidskriftsredaktör, latinpoet, gruvexpert, resenär, politiker (inte minst utrikespolitiker) på och utanför Riddarhuset, religionsstiftare och teolog, trädgårdsmästare, pietist, kvinnoälskare, hus- och bruksägare, rentier (eventuellt även mutkolv), spekulativ svärmare och storartad systembyggare, filosof med själen och naturen, himmelen och helvetet samt historiens gång som expertmården, exeget och bibelkommentator, ämbetsman, uppfinnare, språkgeni, mystiker, brev- och dagboksskrivare. Man häpnar över Emanuel Swedenborgs mångsidighet och vitalitet, i någon mån också över Lars Bergquists som haft ork och uthållighet att kartlägga hela det intrikata personlighetsmönstret.

Med tanke på Swedenborgs vidsträckta inflytande i

svenskt och utländskt tankeliv, är det naturligtvis mycket tacknämligt att någon på detta sätt vågat åstadkomma en syntes. Nog för att Martin Lamm och Inge Jonssons skrifter i ämnet givit en värdefull grund att stå på. Vad vi hittills vetat om Swedenborgs id, liv och intellektuella bakgrund, har ju till stor del varit hämtat från dem. Men ämnet är nästintill outtömligt, och detta gäller inte minst Swedenborgs ”Wirkungsgeschichte”. Korrespondensläran till exempel genomsyrar åtskilligt av 1800-talsromantiken. Senare möter man swedenborgska tanke-trådar hos så vitt skilda författare som Strindberg, Ekelöf och Gyllensten, Baudelaire och Balzac, Emerson och Whitman, Milosz och Borges, Dostojevskij och Berdjaev och många andra. Om hans aktualitet även i nutiden fick jag en intressant påminnelse, när jag en gång guidade Czeslaw Milosz i Uppsala. Denne efterfrågade egentligen bara Swedenborg-minnen och tycktes aldrig få nog av sådana. Vi besökte både Swedenborgs grav i Domkyrkan och Kungl. Vetenskaps-Societeten, i vars årorika annaler Swedenborg som naturvetare och tidskriftsredaktör intar en så framträdande plats. När hade han så, för egen del, först läst Swedenborg? frågade jag Milosz. Redan som tonåring på gymnasiet i Wilno, löd svaret. Och på vilket språk hade han läst honom? ”In Latin, of course. There are no language barriers in the Baltic Sea.”

Bergquist börjar från början och fäster stort avseende vid vad Swedenborgs far, biskop Jesper Swedberg, betytt för sonen. Bl.a. framhåller han, hur både Jesper och Emanuel Swedberg uppvisar betydande likheter i sin kristendomssyn. Båda höll sig t.ex. med en pietistiskt färgad uppfattning av gärningarnas betydelse för rättfärdiggörelsen som gick stick i stäv med den dåtida ortodoxins (”stortrons”) fokusering av det ställföreträdande lidandet som ett strafflidande. I förlängningen av den sistnämnda tankegången låg föreställningen, att den personliga livsföringen inte spelade så stor roll. Men Swedberg far & son menade, att någon förlåtelse på förhand inte var att vänta, allt berodde i stället på hur man levde och om man var beredd att låta sig ”födas på nytt”. Även i många andra avseenden – i umgänget med avlidnas andar m.m. – tycker man sig finna starka beröringspunkter mellan fadern och hans son.

När fadern från att ha varit regementspastor vid Livregementet i Stockholm flyttat till Uppsala och blivit teologie professor, slog sig familjen ner i ett hus vid Stora Torget, där man bodde granne med Olof Rudbeck d ä. Emanuel Swedberg skrevs in vid universitetet vid elva års ålder och disputerade vid tjuogoett. Att han inte valde den prästerliga banan, sammanhänger troligen med att han led av en stamning som hindrade all retorik (som riksdagsman och politiker föredrog han alltid skriftliga inlagor framför muntliga framföranden). Sedan Jesper Swedberg 1702 blivit biskop i Skara, kom huset vid Stora Torget i Uppsala att övertas av Emanuels sväger, den beröm-

de universitetsbibliotekarien Eric Benzelius, en av grundarna av Kungl Vetenskaps-Societeten. Sannolikt var det inflytandet från Benzelius och en annan av märkesmännen i samma akademi, Christopher Polhem, som kom Swedenborg att välja den naturvetenskapliga banan.

I fortsättningen redogör Bergquist ingående för Swedenborgs alla naturvetenskapliga bedrifter, hans peregrinationer till England, Holland och Frankrike och hans pikanta mellanhavanden med Karl XII. Med utnyttjande av Hans Helanders forskningar visas, hur Swedenborg i sin ungdomliga latinpoesi är starkt kritisk till enväldet och kungens krigsäventyr. Men först och främst tycks Polhem ha varit förebild för och skyddspatron åt den unge äregirige mekanikern och fysikern. Man anar, att här finns ett forskningsområde som förtjänar att utforskas ännu grundligare än vad som hittills skett. Det är ömsom Polhems uppfinningar och ömsom sina egna som Swedenborg redovisar i vårt lands första naturvetenskapliga tidskrift, "Daedalus hyperboreus", utgiven av Kungl Vetenskaps-Societeten i Uppsala, som på den tiden ännu bar namnet Collegium curiosorum (De nyfiknas gille). Om man får tro Bergquist (se bl.a. avsnittet Trollkarlens lärling, s. 109f.) var det i hög grad Polhems mekanistiska naturfilosofi som präglade Swedenborgs tänkande i unga år, låt vara att Malebranche, Wolff och Cartesius också betydligt.

Flertalet tidigare Swedenborgforskare har tryckt på kontinuiteten mellan den tidiga naturvetenskapliga perioden och den som följer efter den stora krisen 1744–45, då Swedenborg övergår till teosofin. Bergquist tycks snarare vilja framhålla nyorienteringen. Swedenborg slutar med ens att intressera sig för orsakerna bakom allt skapat för att i stället övergå till meningen med det hela, programmet, Guds plan och avsikter. Något mer motsägelsefull blir författaren, när han i fortsättningen med stor energi lyfter fram Swedenborgs beroende av den tyska radikalpietismen. Det är ställt utom all diskussion, att Swedenborg flitigt läste pietistiska urkunder. Liksom fadern ständigt haft Scrivers "Själaskatt" på nattduksbordet, så läser Swedenborg gärna Gottfried Arnold och Johann Conrad Dippel. Och nog för att hans egen teologi – i sin starka betoning av gärningslivets betydelse, i sitt förfallstänkande, i sitt krav på andlig pånyttfödelse osv – smakar pietism. Samtidigt står man inför det besvärliga faktum, att Swedenborg (jfr Bergquist s. 240) ställde sig starkt kritisk till Dippel, när han i "Experientiae spirituales" (Andliga erfarenheter) explicit kommenterade dennes läror. På motsvarande vis reagerade förnuftsmänniskan Swedenborg mycket negativt på Zinzendorfs och andra herrnhutares känslsamhet (s. 243). Om man som Bergquist vill göra Swedenborg till pietist, tvingas man alltså göra honom till pietist mot sin vilja! Till detta kommer så, att flertalet pietister – dock märkligt nog inte den för Swedenborg betydelsefulla Dippel (s. 238) –

gärna betraktade helgelsen som en engångsföreteelse, knuten till omvändelsen och pånyttfödelsen, medan däremot för Swedenborg striden mot ondskans andemakter tänktes fortgå till livets slut (s. 226).

Jag vill inte med detta ha sagt, att Bergquist måste ha överdrivit den tyska radikalpietismens betydelse. Att man kan låta sig inspireras av en tankeströmning endast partiellt, är ju ett välkänt fenomen i idéhistorien. När Swedenborg lärde att mänskligheten stadigt gått tillbaka i civilisation och gudsfruktan efter Adams och Evas dagar och ännu mer efter Kristi framträdande i historien kan detta ha haft en pietistisk bakgrund, menar Bergquist. Det är en fascinerande och förmodligen riktig tanke. Man skulle därmed få en förklaring till att Swedenborgs historietolkning i så många avseenden liknar Søren Kierkegaards (som i sitt förfallstänkande också stod i starkt beroende av pietismen, härom t.ex. Marie Mikulová Thulstrups forskningar). Och det väcker onekligen läsarens nyfikenhet, när man får höra att den så produktiva – ännu hos Gunnar Ekelöf förekommande – Swedenborgska föreställningen om den största människan, en "homo maximus", i vilken vi alla ingår, kanske går tillbaka på den paulinska läran om "Kristi kropp": kort sagt, att vi alla ingår som beståndsdelar i den större människan Kristus. Man kan inte begära det omöjliga i en volym av detta väldiga omfång och man måste hålla Bergquist räkning för att han gjort ett storstiltat försök, likväl skulle jag ha önskat att problemkomplexet rörande Swedenborg och pietismen utretts ännu utförligare. Det kan gälla även betydelsefulla detaljproblem i sammanhanget, som t.ex. Swedenborgs intressanta tidsfilosofi (s. 271): att det förflutna och framtiden finns inbakat i nuet – en högst märklig föreställning som moderna läsare ju eljest gärna förknippar med T.S. Eliots kvartetter.

När Swedenborg tog avsked från sin befattning som assessor i Bergskollegiet för att ge sig bibel- och historietolkningen i våld, kan man få intrycket, att han i många avseenden släppte kontakten med förnuftets terra firma. Blotta idén att i de två första Moseböckerna avläsa hela mänsklighetens historia, förefaller tillräckligt stollig för vara rejält utmanande. Att skapelseberättelsen inte skulle handla om jordens skapelse utan i stället om den moderna människans pånyttfödelse, var Swedenborgs fasta och bisarra övertygelse, ett exempel på vart den hermeneutik kan leda som i bristande respekt för den bokstavliga ordalydelsen alltid måste leta efter – och vid behov konstruera! – fiffiga subtexter. Men Bergquist fogar sig snabbt och gillar läget. Omutligt lojal mot sitt föremål försöker han göra rättvisa åt Swedenborgs vilt allegoriska läsningar av den Heliga Skrift. Särskilt märks detta i behandlingen av det verk som Bergquist utnämner till Swedenborgs huvudarbete, "Arcana caelestia". Och visst kan Bergquist till sitt försvar anföra, att sådana allegoriska läsningar hörde tiden till. Onekligen är det också ro-

ligt och lärorikt att följa utredningen. Den som vill veta, vad Swedenborg menade med den första, den andra och den tredje kyrkan eller varför Swedenborg aldrig trodde att Kristus rent bokstavligt skulle komma tillbaka på himmelens skyar eller vad han menade med begreppet "vastatio" (ödeläggelse), kan här få sitt lystmäte. Ändå kan jag tycka, att något större distans till föremålet hade varit på sin plats. Bergquist antyder i inledningen till sin bok att frågan om Swedenborgs själsliga hälsa efterhand blivit alltmer ointressant, ju mer han försökt tränga in i materialet. Det låter säga sig! Men åtminstone några ord av kritik mot Swedenborgs magnifika övermod, hans fantasti och hans självgodhet som bibeluttolare och historiefilosof hade kanske inte vanprytt framställningen. Det gäller även i andra sammanhang än de bibelexegetiska. Nog agerar nämligen Swedenborg i utkanterna av det normala, när han naivt övertygad om sin gudomliga och höga kallelse åtar sig att egenmäktigt kunna skilja mellan goda och onda andar och (t.ex. i dagboken) förvisar sina fiender bland samtidens politiker och kyrkomän till underjordens nedre kvarter. Hans framställning blir i sådana stunder, skriver Bergquist träffande, till "polisrapporter från underjorden", där han hudflänger motståndarna för deras ärelystnad, självskhet och penningbegär. När han på motsvarande vis går till rätta med Paulus för att sakna intresse för Kristus och inte veta vad himlen är utan enbart vara uppfylld av sin egen betydelse, påstår han sig veta detta alldeles säkert, eftersom han "samtalat med Paulus i ett helt år" (s. 358). Inte bara Johan Henric Kellgren utan alla och envar borde ha anledning att tycka, att Swedenborg här utmanar löjet.

Som politiker verkade Swedenborg konsekvent mot enväldet och blev därmed en försvarare av frihetstidens författning. Med stöd av Frans G Lindhs forskningar reser Bergquist frågan om Swedenborgs anmärkningsvärt goda ekonomi – publicerandet av hans många skrifter måste ha dragit enorma kostnader – möjligen kan ha sin förklaring i att han i hemlighet mottog franska subsidier, antingen direkt från Frankrike eller via andra representanter för det svenska hattpartiet, vars antiryska propaganda vid denna tid låg i fransmännens intresse. Det förblir visserligen oklart, om franske kungen Ludvig XV haft en lika handgängen man i Swedenborg som i många andra svenska hattpolitiker. Men antagandet att han låtit t.ex. publiceringen av "Arcana Caelestia" första band finansieras med franska mutor, kan inte utan vidare avvisas, menar Bergquist. Det ger i så fall en kuriös sidobelysning av Swedenborgs hänförliga lovprisande av den franske kungen som en oskuldsfull, from och stor furste, en ledare i kampen mot jesuiter och andra Roms giftormar. Helt utan dubbelmoral kan under alla omständigheter denne gärningskristendomens apologet inte ha varit, när han riktar ursinniga angrepp på vissa av sina samtida för deras oegentliga penningtransaktioner.

Mystikern, andeskådaren och teosofen Swedenborg utsattes långt uppe i 80-årsåldern för angrepp från ortodoxins representanter i Göteborg. Hans renlärighet sattes i fråga. Swedenborg försvarade sig med att han fått både kallelsen och sina ingivelser från Gud själv, men sökte i "Vera Christiana Religio" (1771) åstadkomma en kristendomstolkning som något bättre föll de renläriga på läppen. Dock avföll han aldrig från sin favorittanke att Kristi återkomst först och främst skall uppfattas på ett immateriellt vis, som de pånyttföddas slutgiltiga förnämling med Ordet och därmed sensationella upptäckt av Kärleken och Vishetens slutliga seger i människolivet. Ett slags "hypokastasis panton"-föreställning präglar därmed Swedenborgs historietolkning: alltings återställelse vid tidens ände kommer att göra slut på det accelererande förfallet.

I friläggandet av och kommentarerna till detta tanke-mönster har Bergquist inlagt stora förtjänster. Hans bok anlägger stora grepp, samtidigt som den präglas av anmärkningsvärd konkretion och tankereda. Allt teoretiskt fikonspråk lyser med sin frånvaro, inte ens ifråga om teologiska spetsfundigheter blir författaren nebulös. Någon gång kan läsaren väl gripas av den smygande misstanken, att författarens sympatier gjort honom mer samstämd med Swedenborgs antilutherska gärningskristendom än vad som är riktigt nyttigt för bokens balans. Men misstanken hinner aldrig rota sig, eftersom Bergquist skriver under sådant omsorgsfullt vägande av argumenten pro et contra, så lidelsefritt och nyktert. Att man i detaljer kan göra randanmärkningar, faller sedan av sig självt. När förf. på tal om Swedenborgs insatser som trädgårdsarkitekt och trädgårdsmästare – särskilt märkbara i den magnifika trädgården vid Hornsgatan 41–45 i Stockholm! – gör en stor sak av att Swedenborg uppfattade trädgården som en sinnebild av paradiset, kunde det kanske vara på sin plats att erinra om att det grekiska ordet "paradeisos" betyder just park, trädgård. Termen lär ha orientaliskt ursprung och faller därmed inom det filologiska intresseområde som var Swedenborgs eget. Som bekant redde sig detta språkgeni tämligen obesvärat på så svåra språk som latin, grekiska och hebreiska.

Boken avslutas med en omfattande not- och litteraturförteckning samt en upplysande lista över Swedenborgs skrifter i original samt senaste svenska och engelska översättning. I litteraturförteckningen saknas ett och annat arbete, som åberopats i den löpande framställningen, så t.ex. Rolf Ejvegårds arbete om Kant och Swedenborg. Efter personregistret följer så en kronologisk tablå över händelser relaterade till Swedenborgs liv, hans publikationer i tur och ordning samt viktigare samtids-händelser. Den ökar bokens pedagogiska användbarhet.

Thure Stenström